

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

AYGÜN NATİQ QIZI YUSİFOVA

İNGİLİS DİLİNDƏ MƏİŞƏT LEKSİKASININ
STRUKTUR-SEMANTİK TƏHLİLİ

5708.01 – German dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2015

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Əfqan Əli oğlu Abdullayev

Rəsmi opponentlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məsməxanım Yusif qızı Qazıyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bəylər İslamxan oğlu Hacıyev

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universitetinin
İngilis filologiyası kafedrası

Müdafiə __25/12__ 2015-ci ildə saat ____-da Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevda Davud qızı Vahabova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müasir ingilis elmində kompleks səciyyə daşıyan bütöv obyektlər cərgəsi çoxölçülü araşdırma ənənəsinə malik deyildir. Bu cərgəyə məişət sahəsi, insanların qarşılıqlı münasibətləri və s. bir sıra sahələri aid etmək olar. Bu sahələri üç aktual ümumelmi ənənənin vəhdətində araşdırmaq faydalı olardı: 1) sistem-koqnitiv paradigma haqqında təsəvvürlərin inkişafı (məişət leksikası, heyvan və quşların, dərman bitkilərinin və s. nominasiyası), 2) antroposentrizmə istiqamətlənmə və 3) linqvistik qavramanın ümumhumanitar problemlərə müraciət etməsi. Təbii ki, belə kompleks obyektlər cərgəsində mətbəx-məişət texnikası, xalq təbabəti və dərman bitkiləri və digər nadir yarım sistemlər xüsusi seçilir ki, müəyyən şəraitdə onların inkişafı və realizə edilməsi kifayət qədər fəal polemikaya səbəb olur və onların açılması göstərilən üç ənənənin vəhdətini nəzərə almaqla mümkün olar.

İngilis dilinin leksik vahidlərinin semantikasının çox aspektli müqayisəli-tarixi öyrənilməsinin, sözün tarixi eyniliyi probleminin həllətmə planında araşdırılması aktual semasioloji vəzifələr cərgəsinə daxildir. Hər hansı bir dilin leksik sistemi semantik sahələrin məcmusudur, çünki onların hər biri ümumi semantik əlamətlər əsasında nominativ vahidləri birləşdirən müəyyən leksik qrupları (leksik-semantik qrupları) və ya əşyaların özlərinin təsnifat əlamətləri bazasında yaranan leksik-semantik qrupları öz tərkibinə daxil edir.

İngilis dili leksikasının ayrı-ayrı tematik qrupları istər ingilis dilçiləri, istərsə də qeyri-ingilis linqvistlər tərəfindən araşdırılsa da, lüğət tərkibinin öyrənilməmiş layları hələ də öz vacibliyini saxlayır. Onların sistem quruluşu, tarixi təkamülü və formalaşması, dəyişmə dinamikası, linqvokulturoloji komponentlərinin araşdırılması elmi əhəmiyyətə malikdir. Dilçilik elmində bəzi yarım sistemlər artıq yuxarıda göstərilən üç ənənənin qarşılıqlı əlaqəsi mövqeyindən öz şərhini tapmışdır. Lakin bu da məlumdur ki, hər bir dilin lüğət tərkibi həmin dilin tarixi inkişafının hər dövrünə uyğun təhlil edilməlidir.

Müdafiəyə təqdim edilən dissertasiyada ingilis dilinin mətbəx-məişət leksikası, geyim adlarının nominasiyası, xalq təbabəti və bitki adları, ev heyvanlarının nominasiyası, adət-ənənə və digər kulturoloji nominasiyalar müqayisəli-tarixi, struktur-semantik və linqvokulturoloji tədqiqatların nəticələri kimi təqdim edilir. Məsələn, mətbəx-məişət əşyalarının nominasiyasında yeməklərin hazırlanması ilə əlaqədar olan əşyaların adları – kulinar yemək və içkilərin nominasiyası, onların hazırlanma üsulları, bu

və ya digər ərzağın işlənilib hazırlanması şəkilləri, mətbəx əşyalarının, qab-qacağın adlandırılması, yemək hazırlamaq üçün yerin və alətlərin nominasiyası və s. məsələlər nəzərdən keçirilir. Mətbəx nominasiyaları sinxron və diaxron aspektdə nəzərdən keçirilir. Dissertasiyada araşdırılan bütün nominasiyalar bu tərzdə tədqiq edilir.

İşin elmi məqsədəuyğunluğu leksikanın tədqiq edilməsinin integrativ səciyyəsi ilə müəyyənləşir.

İngilis dilinin mətbəx-məişət leksikası, geyim adları, xalq təbabəti leksikası, dərman bitkiləri adları və müalicə nominasiyası, ev heyvanları və quşların adları, adət-ənənə və digər kulturoloji realilər yarım sistemlər kimi milli-mədəni semiotik paradigmanı formalaşdıran semantik və linqvokulturoloji xarakteristikalar kompleksində indiyədək araşdırılmamışdır. Tədqiqatın aktuallığı da bütün bu deyilənlərlə şərtlənir.

Tədqiqatın obyektini göstərilən yarım sistemə daxil olan və izahlı, sözyaratma, kulturoloji, frazeoloji, etimoloji lüğətlərdən çıxarılmış, məndən xaricdə araşdırılan təksözlü və tərkib nominasiyalardan ibarətdir.

Tədqiqatın predmetini ingilis dilində mətbəx-məişət (kulinariya) leksikasının, geyim adlarının, məişət əşyalarının, xalq təbabəti və dərman bitkiləri adlarının, ev quşları və ev heyvanları adlarının, mərasim və adət-ənənə realilərinin leksik-semantik və linqvomədəni xüsusiyyətləri və onların tarixi təkamülü təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi ingilis dilində mətbəx-məişət leksikası, geyim adları, məişət əşyaları adları, xalq təbabəti və dərman bitkilərinin adları, ev heyvanları və ev quşlarının adları, mərasim və adət-ənənə realilərinin leksik sistemliliyini, linqvomədəni xüsusiyyətlərini və dinamikasını araşdırmaqdır. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- leksikanın sistem kimi öyrənilməsinə müasir linqvistik baxımdan yanaşmaqla onları sistemləşdirmək və ümumiləşdirmək;

- ingilis dilində mətbəx-məişət (kulinariya) leksikasının, geyim adlarının, məişət əşyaları adlarının, xalq təbabəti və dərman bitkiləri adlarının, ev quşları və ev heyvanları adlarının, mərasim və adət-ənənə realilərinin tərkibini müəyyənləşdirmək və onların tematik təsnifatını aparmaq;

- təhlil edilən vahidlərin paradigmatik (sinonim və hiper-hiponimik) münasibətlərinin struktur-semantik xüsusiyyətlərini təsvir etmək;

- mətbəx-məişət (kulinariya) leksikası, geyim adları, məişət əşyaları adları, xalq təbabəti və dərman bitkiləri adları, ev quşları və ev heyvanları adları, mərasim və adət-ənənə realiləri inkişafının tarixi və sosial

şərtlənməsini nəzərdən keçirmək, müxtəlif qrup və yarımqrup adlarının semantik xarakteristikalarını açmaq, yarımsistemin semantik və funksional dinamikasını göstərmək;

- ingilis məişət leksikası nominasiyasında linqvokulturoloji xüsusiyyətləri aşkara çıxarmaq;

- ingilis dili məişət leksikası üçün yuxarıda söylənilən xüsusiyyətləri İrland, Şotland və Uels realilərində də izləmək, yəni adları çəkilən xalqların mətbəx-məişət əşyaları adlarını, geyim adlarını, məişət əşyaları adlarını, xalq təbabəti və dərman bitkiləri adlarını, ev quşları və heyvanlarının adlarını, mərasim və adət-ənənə realilərini nəzərdən keçirmək.

İşin elmi yeniliyi həll edilən problemlərin xarakteri ilə əlaqədardır. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq “məişət leksikası” anlayışı ilə əlaqədar leksik layın ontoloji təbiəti aşkara çıxarılır, araşdırılan yarımsistemin nadir dinamikasını əsaslandırmağa kömək edən dil və linqvokulturoloji ənənələr müəyyənləşdirilir, arxaik söz qatlarını müasir nominasiyalarla birləşdirən sistem aşkara çıxarılır. İlk dəfə “məişət leksikası” tematik yarımqrupunun taksonomik parametrləri sistemli şəkildə nəzərdən keçirilir, onun vahidlərinin dinamikası izlənilir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondadır ki, ingilis dilinin məişət leksikası tədqiqatın qarşısına qoyulan vəzifələrdən asılı olaraq tarixi-deskriptiv planda müəyyənləşdirilir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti onunla müəyyənləşir ki, onun nəticələrindən çoxplanlı didaktik və leksikoqrafik araşdırmalarda istifadə etmək olar. Tədqiqatın linqvistik ölkəşünaslıq əhəmiyyəti də kifayət qədər böyükdür, belə ki, məişət leksikası (bütöv həcmdə) müəyyən informativ dəyərə malikdir və ingilis dilini öyrənməkdə və onu mənimsəməkdə faydalı ola bilər. Alınan nəticələr dərslük və dərş vəsaitlərinin hazırlanmasında yardımçı rol oynaya bilər. Bu nəticələrdən izahlı, tarixi, etimoloji lüğətlərin tərtibində də yardımçı vasitə kimi istifadə etmək olar.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

1. İngilis dilinin məişət leksikası (mətbəx-kulinariya əşyaları adları, geyim adları, məişət əşyaları adları, xalq təbabəti və dərman bitkiləri adları, ev quşları və heyvanlarının adları, mərasim və adət-ənənə realiləri adları) geniş tematik yarımsistemdir; buraya nominasiyaların ən qədim dövrlərindən müasir dövrədək bütün şəkilləri – arxaik adlar, ən yeni leksem və sözbirləşmələri daxildir. Qədim və yeni nominasiyalar arasında sıx əlaqələr mövcuddur və bu əlaqələr aktual və qanunauyğundur.

2. Araşdırılmış vahidlər üçün sistem münasibətləri XX yüzillikdə təkamül hiperonimləşmə ənənəsi analitizm ənənəsi ilə dəstəklənir; indi cins

anlayışları təyinlərin köməyi ilə müəyyənləşdirilir. Hiperonimlər iki əhəmiyyətli cəhətə malikdir: 1) hiperonim cərgənin vahidləri üçün ümumi olan hipersemlər və 2) hiperonimlərin hərtərəfli dəqiqləşdirilməsi yolu ilə yeni hiperonimlərin yaradılmasına imkan verən semantik strukturun olması. Uyğun olaraq, bütün çoxcəhətliliyinə baxmayaraq, hiperonimlərin semantikasını elə konkretləşdirir ki, hipo-hiperonimik əlaqələrdə insanın material tələbatında diferensiaslaşma öz inikasını tapır.

3. Məişət leksikasının yarım sistemliliyi tədqiqat obyektinin özündən kompleks təbiəti ilə determinləşmişdir, müxtəlif cinsli əşya və realilərin adlarının birləşməsində öz əksini tapır. Mənşəyinə və leksikonun aktiv-passiv tərkibinə görə, kontrastlı (ziddiyyətli) olan leksemlər vahid yarım sistemdə təşəkkül tapır. Həmin sistemdə ümumi semantik münasibətlərin və dəyişikliklərin dinamikası da təşəkkül edir.

4. Linqvokulturoloji aspekt digər aspektlərlə - genetik, struktur-semantik və təkamül aspektləri ilə birlikdə iki istiqamətdə təzahür edir: 1) ingilis dilində məişət leksikasının bir hissəsinin alınmasında (uzunmüddətli permanent ənənə) və 2) bir sıra tarixi məişət reali və nominasiyaların bərpasında (sporadik ənənə).

Tədqiqatın metodları. İşin məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq tədqiqatda aşağıdakı metodlardan istifadə edilmişdir: müqayisəli-tarixi metod, təsviri metod, struktur metod, komponent təhlil metodu, habelə, məlumatın işlənməsində etimoloji və statistik təhlil metodları, kontekstoloji və koqnitiv-semantik təhlil metodları.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiyaya aid müxtəlif məcmuələrdə məqalə çap olunmuş, elmi konfranslarda məruzə ilə çıxışlar olmuş, həmçinin İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasında dəfələrlə hesabat verilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın elmi yeniliyi, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, nəzəri-praktik əhəmiyyəti barədə məlumat verilir, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar formalaşdırılır, tədqiqat işinin aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Tədqiqat işində 1000-dən artıq leksik vahiddən istifadə olunub, məişət terminləri üzərində təhlil aparılıb, onların tarixi inkişaf prosesi, struktur-

semantik təkamülü zəngin dil faktları əsasında təhlil edilib.

Dissertasiyanın birinci fəslı “İngilis dilində yemək, geyim və məişət əşyalarının adları və onların semantik xüsusiyyətləri” adlanır və dörd yarımfəslə bölünür. “*Məişət leksikası və onun tədqiqi prinsipləri*” adlanan ilk yarımfəsilə məişət leksikasının tədqiqi tarixi haqqında məlumat verilir, İngilis, Azərbaycan və digər xarici dilçilərin məişət leksikası haqqında fikirləri, irəli sürdükləri təsnifatlar qeyd olunur.

Dilin lüğət tərkibinə kifayət qədər çox söz daxildir. Bu topluya ümumi şəkildə baxıldıqda, həmin sözlər dilin lüğət fondunu yaradır. Sözlərin məcmusu leksika, ayrılıqda götürülmüş söz isə leksik vahid olub, leksikanın elementidir. Leksika, söz ehtiyatı müəyyən ictimai-tarixi dövrün, mühitin məhsulu olub, dilin daşıyıcılarının həyat və məişət şəraitlərində baş verən dəyişmələrlə bağlı inkişaf yolu keçir. Leksikada xalqların həyat tərzı, adət-ənənələrinin izləri qalır. Belə leksik lay tədqiqatçılar tərəfindən ayrıca qrup kimi öyrənilir. Dilin leksik-semantik sistemi geniş əhatə dairəsinə malikdir. Bu sistem müxtəlif leksik layları özündə birləşdirir. Sistemə ümumişlək sözlər, terminlər, çoxmənalı sözlər, omonimlər, sinonimlər, antonimlər, tematik söz qrupları - təbiət leksikası, etnoqrafik leksika, zooloji leksika, bitki adları - fitonimlər, coğrafi adlar, etnonimlər, dialekt sözlər, poetik sözlər, köhnəlmiş sözlər, neologizmlər, loru sözlər, vulqar sözlər, jarqon sözlər, peşə-sənət sözləri və s. aid edilir.

Dildə məişət sözləri ayrıca leksik lay olaraq fərqləndirilir. Bu laya münasibətdə müxtəlif elmi fikirlər irəli sürülür. Məişət leksikası məişətə, ev və təsərrüfat fəaliyyətinə, dil daşıyıcılarını əhatə edən şəraitə aid əşya və hadisələrin adlarını bildirən söz, eləcə də söz birləşmələrinin toplusu kimi təyin olunur. Bu leksikaya həm məhdud dairədə işlənən, həm də ümumişlək sözlərin müəyyən hissəsi daxil edilir.

Məişət leksikasının tədqiqat prinsipləri bir sıra məsələlərlə bağlıdır. Bunlardan başlıcası leksik layın təsnifini əhatə edir. Təsnif tematik və leksik-semantik səviyyələrdə aparılır. Tematik təsnif dilxarici amillə bağlıdır. Bütün sözlər əşya və hadisələri ifadə edir. Əşya və hadisələr isə real gerçəkliyin obyektləridir.

Dilxarici amillə əlaqədar sözlərin qruplaşdırılması leksik-semantik deyil, məhz tematik təsnifdir. “Tematik qrup” anlayışı da dilçilər tərəfindən fərqli şəkillərdə izah edilir. Məsələn, E.V.Kuznetsova tematik qrupu ümumi mövzu, ümumi cins anlayışı ilə əlaqələndirir.¹ L.M.Vasilyeva eyni

¹ Кузнецова Э.В. Лексикология русского языка. М.: Высшая школа, 1989, s. 71.

tipli situasiya ilə bağlılığı tematik qrupun əsas şərti sayır.¹ O.N.Moroxovskiye görə, real gerçəklikdə aralarında yaxın və ya birbaşa əlaqələr olan predmetlərinin adlarını birləşdirən söz qrupları tematik qrup yaradır. Onları ayırmaq real gerçəklik predmetlərinin ümumiləşdirilmə dərəcəsiindən asılı olaraq mümkündür. Dialekt sözləri müxtəlif tematik qruplarda birləşdirilir.² D.N.Şmelyova görə sözlərin tematik qrupları dil ümumiliyi cəhətindən də seçilir. Müəllif belə hesab edir ki, tematik söz qruplarının əksəriyyəti həm də leksik-semantik qrup təşkil edir.³ Hər bir dilin, o cümlədən də Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi həyatla, məişətlə bağlı olaraq yaranıb formalaşmışdır. Dil yaranandan bəri onun lüğət tərkibi meydana çıxmış, inkişaf etmişdir. Dildə istifadə olunan ilk sözlərin tərkibində məişət leksikası əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Xalqların malik olduğu leksik sərvətlər müəyyən ictimai mühitin, eləcə də bu və ya başqa dövrün məhsulu olub, dilin daşıyıcılarının həyat və məişətin inkişafı ilə bağlı yeniləşir, sabitləşir. Başqa leksik laylarda olduğu kimi, passiv leksikada da xalqların həyat tərz, adət-ənənələrinin izləri özünü qoruyur. V.M.Şanski yazır: “Dilin leksikasının müasir vəziyyətini sistem kimi təyin etməyən, onun adı, gündəlik istifadə olunmayan ünsür təsiri bağışlayan, ya yeni olub orada qərarlaşmış, ya da nitq prosesi üçün zəruriliyini itirmiş sözlər passiv lüğət fonduna aiddir”.⁴ B.Xəlilova görə işlədilmə dairəsinə görə fərqlənən sözlər üç qrup təşkil edir: 1) ümumiləşlək: hamı tərəfindən başa düşülən sözlər; 2) məhdud dairədə işlədilən sözlər: dialektizmlər, köhnəlmiş sözlər, neologizmlər, vulqarizmlər, loru sözlər, jarqon və arqo sözlər; 3) xüsusi sözlər: terminlər, peşə-sənət sözləri.⁵ A.Varner ingilis dilinin lüğət tərkibini 2 yerə bölmüşdür: 1) qeyri-formal (*informal*)-dialektizmlər, köhnəlmiş sözlər, vulqarizmlər, jarqon, peşə-sənət sözləri; 2) danışq dili sözləri.⁶ Son zamanlar sözün struktur-semantik təhlilinə böyük

¹ Васильева Л.М. Теория семантических полей // Вопросы языкознания, 1971, № 5, s. 105.

² Мороховский А.Н., Воробьева О.П., Лихошерст Н.И. Стилистика английского языка. Киев: Вища школа, 1984, s. 161.

³ Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. М.: Наука, 1973, s. 103.

⁴ Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. М.: Наука, 1972, s. 142.

⁵ Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, s. 26.

⁶ Alan W. A short guide to English Style. London: Oxford University Press, 1961, s. 158.

diqqət yetirilir. Sözün morfoloji quruluşu, onun sintaktik istifadəsi ilə bağlı müxtəlif metodikalar işlənir. Bəzi hallarda leksemlərin müqayisəsi bir dilin, bəzi hallarda iki və ya çox dilin müqayisəsi ilə çərçivələnir.

Bütün bu müxtəlifliyə baxmayaraq, sözün semantik təhlili bir ümumi xüsusiyyətə malikdir. Sözün semantik strukturu dildə leksik sistemin ünsürü ilə müəyyənləşir.

Əgər biz təkcə strukturu deyil, həm də dil işarəsinin funksiyalaşmasını daha dərinlən öyrənmək istəyiriksə, semantik üçbucağın hər üç tərəfini diqqətə almalıyıq. Bu semantik üçbucaq i^əarələnən söz (fonem və ya qrafemlərin məcmusu kimi), işarələyən və ya denotat (predmet, ekstralingvistik ünsür) və məfhumu göstərir. Dilin leksikasında cəmiyyətin sosial-iqtisadi şərtlərlə bağlanan, estetik, etik ideallarla uyğun dil daxili əlaqə və münasibətlər üzə çıxır ki, predmet ümumiliyi onların sözdüzəltmə, semantik və sintaktik əlamətlərinin müəyyən dərəcədə ümumiliyini şərtləndirir.

Əvvəlcədən qeyd etmək istərdik ki, tədqiqata cəlb etdiyimiz sözlərin izahını verərkən onlardan heç də hamısının deyil, bəzilərinin, yəni daha çox mürəkkəb və zəngin semantik quruluşa və çalarlıqğa malik olanlar barədə bir qədər ətraflı bəhs edəcəyik, digərlərinin isə şərhini verməklə kifayətlənməyimiz, fikrimizcə, yetərlidir.

Geyimin adlandırılması materiala uyğun olaraq “geyimin ümumi adları”, “məxsusi geyimin adları”, “baş örtüyünün adları”, “ayaqqabı adları”, “geyimdə əlavə ünsürlərin adları” adı altında tədqiq olunur. “*Geyimin ümumi adları*” ingilis dilində *apparel, attire, clothes, clothing, costume, garment* kimi verilir.

“Geyim adları” dar mənada başqa şeylər bildirirsə, geniş və ümumi mənada məhz geyimi səciyyələndirir. Belə ki, *cloth* tək mənada material bildirirsə də, cəm halında *clothes* ümumən geyimi bildirir. *Garment* tək halda geyim predmeti bildirirsə, *garments* ümumən geyimi bildirir.

“*Məxsusi geyim adları*”nda əsas olaraq, *shirt, dress, skirt, trousers, pants, gown, blouzer, jacket, frock, tuxedo, coat, suit, apron* kimi verilir.

Lakin bunlardan başqa *sweater, cagoule, cardigan, pantaloons, leggings, crop top, outfit, trousers suit, T-shirt, jeans, leotard, corduroys* kimi geyim adlarına rast gəlinir. Bu geyim adlarını “*Məxsusi geyim adları*”na daxil edirik.

“*Baş örtüyünün adları*” ümumi olaraq *headdress, headwear, headpiece* kimi verilir.

“*Geyimdə əlavə ünsürlərin adları*” adı altında geyimdəki ansamblı doldurmaq üçün istifadə olunan əşya adları daxil edilmişdir. Buraya *apron*,

tie, bow tie, neck tie, gloves, scarf, mitten, belt, sock, stocking, tights, earmuff daxildir.

Geyim adlarını araşdırarkən ingilis dilində milli geyimlə bağlı məsələlərə də toxunmaq istərdik. Belə ki, bütün dünyada ən məşhur milli geyimlərdən biri Şotlandiyada geyilən *kilt*dir. Bəziləri bunun əleyhinə çıxır. Lakin Şotlandiya haqqında söz düşərkən insanın ilk ağlına gələn şey məhz *kilt* olur.

Sahə leksikasının qədim tərkib hissəsi olub, xalqın maddi mədəniyyətinin bir növ güzgüsü sayılan, onun məişətini, milli xüsusiyyətlərini koloritli şəkildə əks etdirən xörək adları quruluş və mənə etibarilə müxtəlif cəhətlidir. *Yemək adlarını* “ümumi yemək adları”, “məxsusi yemək adları”, “xüsusi yemək adları” və “içki adları” kimi dörd qrupa bölmək olar. “Ümumi yemək adları” *meal, food* və *dishes* kimi verilir. “*Məxsusi yemək adları*” isə *breakfast, lunch, dinner (supper), appetizer* sözləri ilə işarələnilir. Xüsusi yemək adlarından: *Bubble and Squeak* – buxarda bişirilmiş kələm və kartofla, bişirilmiş ətlə birlikdə qızardılmış yemək.

Toad-in-the-Houl – sosiskaların xəmirə bişirildiyi ingilis yeməyi.

Fish and Chips – xəmir içərisində qızardılmış və kartof çipsi ilə yeyilən yemək.

Chicken Tikka Masala – toyuq tikələri marinə edilir, peçdə bişirilir və tomat krem-sousunda buxarda bişirilir.

Shepherd's pie (cottage pie) – doğranmış qoyun ətinin əzilmiş kartofla tərəvəzlərlə verilən yemək növü və s. bunları misal göstərmək olar.

İngiltərədə içkilərdən ən çox *tea* (çay), *coffee* (kofe), *beer* (pivə), *wine* (çaxır) içilir. İngilislər çay içən millət kimi tanınmışlar.

Dilçilikdə yeni elmi paradiqmaya keçid əsas məqsəd kimi dilin hərtərəfli öyrənilməsini, eləcə də qeyri-verbal kodlarla bağlılıq baxımından da öyrənilməsini ön plana çəkdi. A.A.Bernatskaya qeyd edir: “Dil haqqında elmin tarixinin dialektik spiralında bu sintezləşdirici burum labüd, qaçınılmaz və irəlicədən müəyyən edilmişdir. Linqvistikanın kommunikasiya probleminə müraciəti dil vahidlərinin və qeyri-dil vahidlərinin sintezini təxmin edir”.¹

Ünsiyyətin qeyri-verbal vasitələrinin təsviri, onların şifahi və yazılı

¹ Бернацкая А.А. К проблеме «креолизация» текста: история и современное состояние // Речевое общение: Специализированный вестник. Красноярск: Красноярский гос. ун., 2000, вып. 3 (11), с. 104.

nitqdə funksiyalaşmasına linqvistikanın müxtəlif sahələrində münasibət bildirilmişdir. Bir çox tədqiqatçılar bu məsələyə müraciət etmişlər.

Linqvistlər, demək olar ki, bütün funksional üslublarla bağlı mətnləri nəzərdən keçirmişlər. S.S. Danilyuk¹ və N.V. Rekonvald² internetdə elektrik mesajlarında qeyri-verbal ünsürləri araşdırmışlar. Müasir ingilis dilinin izahlı lüğətində kreollaşmış mətnlərin funksiyalaşmasının tədqiqinə həsr olunmuş bir sıra əsərlər nəzərdən keçirilir. Bu mətnlərin kodlaşdırılmasında təbii dilin digər dil ünsürləri ilə kombinasiya olunmasından istifadə olunmuşdur. Burada Y.A.Sorokin və E.F.Tarasova məxsus olan metaforik “kreollaşmış mətn” terminindən istifadə olunmuşdur. Həmin terminə görə, “bu mətnlərin fakturası iki qeyri-həmcins hissədən: verbal (dil/nitq) və qeyri-verbal (digər işarə sistemlərinə aid olan) hissələrdən ibarətdir”³ E.E.Anisimova da bu verilən tərifi əlavə edərək bildirir ki, yazılı kommunikasiyanın kreollaşmış mətnlərinə paralingvistik vasitələr sahəsinin ikonik vasitələr əmələ gətirən mətnlər aiddir.⁴ Şəkillər mətnin düzəldilməsində iştirak edir. Şəkil və verbal hissə arasındakı əlaqə iki əsas kreollaşmış mətni ayırır: hissə-hissə kreollaşmış mətnlər və tam kreollaşmış mətnlər.

Verbal hissə şəkli istinad edir və ona doğru yönəldilir, şəkil isə kreollaşmış mətnin strukturunda məcburi ünsür kimi çıxış edir. “MacMillan English Dictionary for advanced learners” lüğətində tematik qrupları əks etdirən 13 meqa şəkil göstərilmişdir. Bunların arasında yarımkodlaşmış “kitchen” lüğət məqaləsi vardır ki, öz strukturuna görə daha çox diqqəti cəlb edir. Bu məqalə öz strukturuna görə mürəkkəb ikonik mesajdır. Lüğət məqalə zonası aşağıdakı informasiyanı oxucuya təqdim edir: *Kitchen* – yemək hazırlanan və bişirilən, qabların yuyulduğu otaq, mətbəx.

Bu sözün mənasının verbal təyini sözün oxucu tərəfindən adekvat başa düşülməsinə imkan yaradır. Onun tərtibçiləri yalnız bu mövzu ilə bağlı

¹ Данилюк С.С. Невербальні засоби комунікації в англомовних електронних текстах // Мовні і концептуальні картини світу. Київ: Логос, 2004, вып. 10, с. 126.

² Реконвальд Н.В. Англомовный чат як різновид комп'ютерно-опосередкованої комунікації: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. Одеса, 2008, 20 с.

³ Сорокин Ю.А., Тарасов Е.Ф. Креолизованные тексты и их коммуникативная функция. М.: Наука, 1990, с. 180.

⁴ Анисимова Е.Е. Лингвистика текста и межкультурная коммуникация (на материале креолизованных текстов: Учеб.пособие для студ. фак. иностр. яз. вузов. М.: Академия, 2003, с. 128.

anlayış və sözləri özündə əks etdirən qrupu təqdim edirlər. İkonik mesaj göstərir, verbal yazılar adlandırır: müasir mətbəxdə yerləşən mebel əşyaları və məişət texnikası (*waste bin, blender, drawer, sink, tap, draining board, worktop, food processor, microwave oven, cupboard, oven, coffee machine, kettle, cooker, dish washer, toaster, fridge-freezer, bread bin*); mətbəx avadanlığı və əşyaları (*knife, fork, grater, kitchen paper, tea towel, tin opener, saucepan, frying pan, casserole*); yemək bişirmədə istifadə olunan hərəkət (*peel, chop, slice, grate, dice, crush, drain, mix, whisk*) göstərilir. “Kitchen” meqa şəkli şərti olaraq iki əsas hissəyə bölünə bilər: a) avadanlıqlarla və mebellə təchiz olunmuş müasir mətbəxi əks etdirən əsas (mərkəzi) şəkil; b) digər prosesləri əks etdirən vizual əlavə şəkillər. Beləliklə, kreollaşmış leksikoqrafik “kitchen” məqaləsinin verbal komponenti oxucuya 38 əlavə referent (əşya və hərəkət) və əsas referentlə situativ bağlı olanlar haqqında məlumat verir. Bu lüğətdə əks olunanlar xarici dil öyrənənlərə həm vizual, həm də audio-vizual olaraq baxdıqlarını qavramağa, öyrənməyə və möhkəmləndirməyə imkan yaradır.

Dissertasiyanın II fəslə “İngilis dilində xalq təbabəti leksikası, ev quşları və heyvanlarının adlarının semantik xüsusiyyətləri, mərasim və adət-ənənə realiləri” adlanır.

Bu fəsildə xalq təbabəti leksikası, dərman bitkiləri adlarını bildirən sözlərin semantik xüsusiyyətləri, ev heyvanları və quşlarının adlarını bildirən sözlərin semantikasi, oyun adlarını ifadə edən sözlərin semantik xüsusiyyətləri, mərasim leksikası, yas mərasimlərini ifadə edən sözlərin, adət-ənənə realilərini ifadə edən sözlərin semantik çalarlıqları öz əksini tapmışdır.

Təbabətdən danışarkən, bir qayda olaraq, onun üç forması göstərilir: xalq təbabəti, ənənəvi təbabət və müasir təbabət. Xalq təbabəti və ənənəvi təbabət toplanmış biliklərin sonrakı nəsillərə nəql edilməsi (çatdırılması) üsulu ilə fərqlənir: xalq təbabətində toplanmış biliklər şifahi, ənənəvi təbabətdə isə yazılı şəkildə nəql edilir. Lakin hər iki təbabət növü xalqların və nəsillərin əsrlər boyu toplanmış təcrübəsinə əsaslanır və bu tarixi təcrübəni özündə əks etdirir. Təbabətin bu hər iki növü müasir texnikaya əsaslanan müasir təbabətin inkişafında mühüm rol oynayır. Xalq təbabəti (həm izah edilə bilən, həm də izah edilə bilməyən) bütün biliklərin və praktik metodların toplusudur. Müasir təbabətdə dərman bitkilərinin əhəmiyyətini qiymətləndirməmək olmaz. Bitki adları dilin leksik-semantik sistemində öz funksiyalarını yerinə yetirərək, təkcə nominativ deyil, eyni zamanda praqmatik, qiymətləndirici, ekspressiv və digər funksiyaları da yerinə yetirir, bir sözlə, hər hansı başqa sözlərlə yanaşı, dilin daşıyıcısı

rolunu oynayır. Təbiətdə 500 mindən çox şəfəli bitki növlərinə rast gəlinir. Biz dissertasiya işimizdə bütün növlərin adlarını çəkməyəcəyik, ingilis dilində daha çox istifadə olunan bitki adlarına toxunacağıq. Bu bitkilərin adları *anis*, *basilica*, *blueberry*, *bur*, *calendula*, *camomile*, *cane*, *can-dock*, *caraway*, *celery*, *coltsfoot*, *coriander*, *cranberry*, *cowberry*, *comfrey*, *daffodil*, *daisy*, *dandelion*, *dill*, , *mint*, *mistletoe*, *melissa*, *nettle*, *origanum*, *parsley*, *plantain*, *primrose*, *rapsberry*, *rose*, *sage*, *sea-buckthorn* *shamrock*, *thistle*, *valerian*, *veronica*-dır.

Anis – Aralıq dənizi sahillərində bitən, balaca ağ və sarı gülləri olan, *anis*, cırə.

Basilica – bazilika.

Blueberry – göy-qara meyvələri, xırda tumları olan bitki, qaragilə.

Calendula – Asteraceae ailəsindən, narıncı və sarı gülləri olan bitki, *kalendula* - gülüm bahar. Müalicə məqsədi ilə, əsasən, qurudulmuş güllərindən istifadə olunur.

Ev heyvanları və quşlarının adlarını bildirən sözlərin semantikasi bölməsinə “Ev heyvanları *cat*, *donkey (ass)*, *cow*, *dog*, *goat*, *horse*, *lamb* *mule*, *mull*, *ox*, *pig*, *sheep*, *calf*” sözlərini aid etmək olar. Belə ki, ev heyvanları da məişətin bir hissəsidir, onları da bura daxil etməyi lazım bildik.

Oyun adlarını ifadə edən sözlərin semantik xüsusiyyətləri

Oyun insanın ətraf mühitini qavramasına, bu və ya digər bilikləri, vərdişləri, bacarıqlarını aşkar etməyə kömək edən vasitə kimi xalqın həyatının, mədəniyyətinin göstəricilərindən biridir. İngilis dilində oyun adlarını tədqiq edərkən biz onun zənginliyi, təzahürün çoxcəhətliliyi ilə, oyunun müəyyən olunmayan sərhədləri və dincələrkən ağlın, vərdişlərin, bacarıqların aşkar olunmasını görə bilərik. Qədim zamanlarda ingilislər bayramlar zamanı nəinki əylənir, həm də oynayırdılar. Bu, insanın həm zəkasını, həm bacarığını göstərmək üçün bir meydan idi. Onlar futbol oynayır, müxtəlif idman yarışları: qaçış, çəkie atma və s. təşkil edirdilər. Yarışı qazanan lentlərlə və lələklərlə bəzədilmiş beret qazanırdı. Yarışlardan sonra cavanlar oynayır və oxuyurdular, axşam oyunu qazananlar kəndə qayıdırdılar. Balda oyunu qazananı təqdim edirdilər.

Bununla bağlı olaraq biz əvvəl oyun adlarına, sonra da rəqslə bağlı bəzi məsələlərə öz münasibətimizi bildirəcəyik. Düzdür, indiki dövrdə İngiltərədə bu proses belə baş vermir, lakin bayram günlərində insanları əyləndirmək üçün yarmarkalar təşkil edilir, burada da əvvəlki oyunlardan geniş istifadə olunmasa da, onlara müəyyən dərəcədə müraciət edilir. Bunlar *backgammon*, *chequers*, *billiards*, *skittles*, *domino*, *cribbage*, *quoits*,

darts, chess, football, cricket, croquet, tennis, rounders, baseball, badminton kimi oyun adlarıdır.

Rəqs incəsənəti hər bir xalqın milli özünəxaslığını, onun ruhunu, temperamentini, keçmişini, bugününü və gələcəyini özündə əks etdirir. Rəqs musiqi ilə bağlıdır. Britaniya adalarında rəqslərin inkişafına nəzər saldıqda, keçmişə baxmaq lazımdır. Orada bir çox xalqlar yaşamışdır, lakin əsasları: irland, şotland, uelslər, keltlər olmuşdur. İrland rəqsləri özündə qrup rəqslərini təcəssüm etdirir. Burada rəqs edənlər uzun, yumru formada və qılınclarla rəqs edirdilər. Uzun formada olan rəqsdə rəqs edənlər bir-birinə əks olaraq cərgələr halında düzülərək hərəkət edirdilər, dairəvi olan rəqsdə isə rəqs edənlər cüt-cüt dairədə duraraq fiqurlar edirdilər. Təsvir olunan rəqslərin hansılarının irlandlara məxsus olduğu, hansılarının isə fransız və şotlandların təsiri ilə İrlandiyada yarandığı məlum deyil. Lakin elm sübut edir ki, bu rəqslər müasir set-rəqslərin və keyli-rəqslərin əcdadları olmuşdur. Set-rəqslər kadrillə assosiasiya olunur, setlər müəyyən ardıcılıqla yerinə yetirilən fiqur-hərəkətlərdən ibarətdir (fiqurların sayı 2-dən 6-ya qədərdir). Keyli rəqslər isə folklor sıra irland rəqsi və dairə olan rəqslərdir.

Mərasim leksikası. Hər bir dövrün, zamanın özünəməxsus mərasimləri, adətləri var, dəbi var. Bu adətlər, mərasimlər formalaşır, nəsildən-nəslə ötürülür və dövrün möhürü, sazağı, qızmarı hopur bu adətlərə, mərasimlərə, bu günümüzdə gəlib çatır. Bunlar ona görə mənalıdır, əzizdir, uzunömürlüdür, əbədidir ki, xalqın mənəvi yaddaşını yaşadır, onun xarakterini təqdim edir, mənəvi mədəniyyətini əks etdirir. Dilçilik ədəbiyyatında mərasimlə bağlı adları “xalq terminologiyası”, “etnoqrafik leksika”, “mədəniyyət leksikası”, “maddi və mənəvi mədəniyyət leksikası”, “etnomədəniyyət leksikası” və s. adlandırmışlar. Ş.M.Süleymanovanın haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, əlbəttə, bizi həmin terminlərin hansının məqbul olub-olmaması maraqlandırmır. Mərasim leksikası ilə bağlı sözlər etnoqrafik, yaxud etnomədəniyyət leksikasının ən qədim laylarından biri sayılır.¹

Mərasim leksikası özündə toy, yas və adət-ənənə ilə bağlı olan leksikani əks etdirir. İndi bu mərasimlə əlaqədar işlənən sözlərə nəzər salaıq. Bunlar *wedding, wedding band, wedding breakfast, wedding gown, wedding ceremony, wedding ring, wedding reception, ceremony rehearsal, bride, bridegroom, bridemaid, groom, best man, horseshoe, banns, honeymoon,*

¹ Süleymanov Ş.M. Azərbaycan dilinin mərasim leksikası. Bakı: Elm, 2003, s. 7-8.

couple, engagement, marriage, priest, gold, registry office, witness, trousseau sözlərini özündə əks etdirir. *Wedding* – yemək və ya parti ilə davam edən evlənmə mərasimi.

Wedding band – qızıldan düzəldilmiş hörük şəklində olan toy üzüyü

Wedding breakfast – toy mərasimindən sonra olan yemək

Wedding gown – xüsusi hadisələr vaxtı, yəni toyda geyilən uzun qadın paltarı, gəlinlik

Wedding ceremony – müəyyən formal və ənənəvi fəaliyyəti özündə əks etdirən ictimai və dini hadisə, toy mərasimi

Wedding ring – evlilik mərasimi vaxtı verilən, evləndikdən sonra taxılan, geyinərək evli olduğunu göstərən üzük

Wedding cake – üstü şəkər suyu ilə örtülən, bir neçə laydan ibarət toy yeməyində yeyilən tort

Yas mərasimi xalqın adət-ənənəsini özündə əks etdirən bir mərasim kimi ağırlı, acılı bir prosesdir, belə ki, bir nəfərin özünün yaxın adamlarını itirməsi hüznlüdür. Bu, insanlara pis təsir etsə də, insanlar yas mərasimi keçirərkən öz kədərlərini bölüşərək yüngülləşirlər. Bu da onlara tək olmadıqlarına, paylaşıdığca ağrıların azalacağına inam hissi yaradır. Yas mərasimi iki mərhələdən ibarətdir: dərin və ya yarı-yas mərasimi. Hər bir mərhələ özünün geyim kodu və davranışı vardır. İngilis dilində yas mərasimi ilə bağlı bu sözləri önə çəkmək olar: *mourning, death, funeral, grave, death bed, soul, coffin, grave yard, bier, corpse, dead, gravestone, cemetery, sorrow, grief, condol.* *Mourning* – birinin ölümü ilə bağlı bir nəfərə kədər hissini bildirmək, hüzn.

Death – bir nəfərin ölməsi və ya öldürülməsi faktı, ölüm

Funeral – ölənin insanın basdırılması və ya yandırılması ilə bağlı dini mərasim

Grave – ölənin insanın torpaqda basdırıldığı yer, qəbir

Death bed – insanın ölərkən yatdığı yer, çarpayı, ölüm yatağı

Burial – ölənin insanın basdırıldığı akt, basdırma

Soul – ölümdən sonra yaşadığı güman edilən insan ruhu

Coffin – ölənin insanın basdırılmaq üçün və ya yandırıldıqdan sonra qoyulduğu yer, tabut

Grave yard – kilsəyə yaxın insanların basdırıldığı sahə

Məişət leksikasına daxil olan sözlər, terminlər kimi, konkret əşya və hadisələrin, əmək və s. proseslərinin adlarını ifadə edir. Bu sözlər konkret mənaya malik olduğu üçün mücərrəd mənalı sözlərdən fərqlənir; məişət leksikası sözlərində çoxmənalılıq yoxdur.

Adət-ənənə hər bir xalqın yaşayış tərzini və davranışını özündə əks

etdirir. Məhz adət və ənənəyə baxaraq xalqın necə olmasını bilmək olar. İngilis xalqı mühafizəkar bir xalq olduğundan adət-ənənəsinə bağlı bir xalqdır. Ona görə də adət-ənənəsini saxlamağa çalışır. Bu adət-ənənələr tarixi faktlar, parlament, dövlət və məhkəmə mərasimləri, universitet həyatı və ictimai bayramlarla bağlıdır.

Dissertasiyanın III fəslində isə “İngilis dilində məişət leksikasinin struktur təhlili” aparılmışdır. İngilis dilinin məişət leksikasını quruluşuna görə üç qrupa ayırmaq olar: 1) sadə quruluşlu məişət sözləri; 2) düzəltmə quruluşlu məişət sözləri və 3) mürəkkəb quruluşlu məişət sözləri.

Məişət sözlərinin böyük bir qismini sadə quruluşa malik sözlər, yəni müasir dil baxımından yalnız kökdən ibarət sözlər təşkil edir. Bu sözlərin təhlilinə keçməzdən qabaq söyləməliyik ki, belə bir fikir mövcuddur ki, kök sözlər tarixən üç fonemdən - samit+sait+samit səs kompleksindən ibarət olub, kök sözlərin iki fonemdən (sait + samit) ibarət olması fikri də müdafiə olunmuşdur.

1. *Sadə quruluşlu məişət sözlərinin struktur xüsusiyyətləri.* İngilis dilinin məişət leksikasında bir fonemdən ibarət olan sözlərə təsadüf etməmişik.

Birhecalı məişət sözlərinin struktur xüsusiyyətləri. İngilis dilinin məişət leksikasında sadə birhecalı məişət sözlərinin bu tipləri mövcuddur. Bəri başdan qeyd edək ki, sözlərin strukturundan bəhs edərkən istifadə edəcəyimiz “C” hərfi konsonant, “V” hərfi isə vowel sözlərini əvəz edir və sonralar “CV” kim işlədəcəyik.

CVV quruluşlu sözlər *tie* “qalstuk”, *cow* “inək”.

CVC quruluşlu sözlər *cap* “papaq”, *hat* “papaq”, *mug* “fincan”, *pan* “tava”, *wok* “dərin tava”, *pot* “tava”, *saw* “mişar”, *cup* “fincan”, *gin* “jin”, *rum* “rom”, *tap* “kran”, *dog* “it”, *nut* “findıq”, *cat* “pişik”, *pig* “donuz”, *hen* “toyuq”.

CVVC quruluşlu sözlər *coat* “palto”, *suit* “kostyum”, *nail* “mıx”, *goat* “keçi”, *beer* “pivə”, *dead* “ölü”, *boot* “ayaqqabı”, *soul* “ruh”.

VCVC quruluşlu sözlər *oven* “qaz peçi”.

İkihecalı məişət sözlərinin struktur xüsusiyyətləri. İngilis dilinin məişət leksikasında ikihecalı məişət sözlərinin aşağıdakı tipləri mövcuddur:

CVCV quruluşlu sözlər *soda* “soda”, *sofa* “divan”.

CVCVC quruluşlu sözlər *apron* “önlük”.

CVCVC quruluşlu sözlər *sandal* “ayaqqabı”, *jacket* “jaket, kurtka”, *mallet* “taxta çəkic”, *helmet* “dəbilqə”.

Üçhecalı məişət sözlərinin struktur xüsusiyyətləri. İngilis dilinin məişət leksikasında üçhecalı məişət sözlərinin bu tipləri mövcuddur:

CVCVCV quruluşlu sözlər *panama* “panama”, *domino* “domino”.

CVCVCVC quruluşlu sözlər *funeral* “dəfn mərasimi”.

Dördhecalı məişət sözlərinin struktur xüsusiyyətləri. İngilis dilində məişət sözlərində ancaq bir dördhecalı sözlə rast gəlinmişdir. O da *casserole* “tava”.

CVCCVCVCV *casserole* “tava”

2. *Düzəltmə quruluşlu məişət sözləri.* İngilis dilində məişət leksikasında düzəltmə quruluşa malik leksik vahidlər əsas yerlərdən birini tutur. İngilis dilinin məişət leksikasına daxil olan düzəltmə quruluşlu sözlər öz yaranma üsuluna görə məişət leksikasına daxil olmayan digər düzəltmə quruluşlu sözlərdən, demək olar ki, fərqlənir. Lakin bunu burada qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilinə məxsus bütün sözdüzəldici şəkilçilər məişət leksikasının yaranmasında heç də hamısı fəal iştirak etmir. İngilis dilinin məişət leksikası, əsasən, anqlo-sakson ingilislərin, habelə kelt valların (uellsilərin), şotlandların və irləndlərin məişət leksikası əsasında inkişaf etmişdir və bu xarakterli məişət leksikasının təhlili göstərir ki, həmin leksik vahidlərin çoxu ingilis dilinə məxsusdur, digərləri isə fransız və latın dillərindən alınmadır. Sözlərin mənasının dəyişilməsinin dildaxili səbəbləri dilxarici səbəblərdən daha az tədqiq olunmuşdur. Linqvistik səbəblər daha çoxəhətlidir, lakin nəticə etibarı ilə o, buna gətirib çıxarır ki, sözlər həm dildə, həm də nitqdə təcrid edilmiş vəziyyətdə deyil, digər sözlərlə əlaqədədir. Dilin lüğət tərkibi sözlərin təsadüfi birləşməsi deyil, onlar müəyyən sistem əmələ gətirir. Dilin leksik sistemə yeni söz və ya yeni məna daxil olarkən o, digər sözlərin mənaları ilə, əsasən, sinonim və ya semantikaya görə, yaxın sözlərlə uyğunluq təşkil edir. O, artıq lüğət tərkibində olan sözlərə həm özü təsir göstərir, həm də əks təsirə məruz qalır. Beləliklə, qədim ingilis *mete*<*meat* əvvəllər ümumiyyətlə “yemək” demək idisə, indi onun mənası ona sinonim olan *foda*>*food* “yemək” sözündən bölünərək daha dar məna kəsb edir.

Dilin lüğət tərkibinin onun daxili imkanları hesabına zənginləşməsi söz yaradıcılığının əsas mənbəyidir. Lüğət tərkibi daxili və xarici imkanlar hesabına zənginləşir. Daxili imkanlar real zamanda dildə mövcud olan, onda işlənən vasitələri ehtiva edir. Yeni-yeni söz seçilərkən bu söz dialekt və şivələrdə axtarılır, oradan seçilərək ədəbi dilə gətirilir. Xarici imkanlar isə alınma prosesini əhatə edir. Bu zaman başqa dilin vasitələrindən istifadə edilir.

Yeni sözün hansı gerçəklik ünsürü ilə bağlı olduğunu bilmək vacibdir. Yeni sözü, yalnız onun bağlı olduğu gerçəklik ünsürünü gördükdən, duyduqdan və ya həmin sözlə bağlı izahatla tanış olduqdan, başqa sözlə desək, həmin sözün bağlı olduğu gerçəklik ünsürünü dərk etdikdən sonra

anlayırıq.¹

İngilis dilində sözdüzəltmədə üç əsas vasitədən istifadə olunur: köklər, ön şəkilçilər (prefikslər) və suffikslər. Köklərin sözdüzəltmədə morfoloji üsulla iştirak etməsi bir qədər qərribə səslənir və morfoloji üsulla söz yaradıcılığının ənənəvi elmi şərhindən kənara çıxır. Əlbəttə, köklər sözdüzəltmənin morfoloji vasitələri deyildir. Yəni köklər bu və ya digər ünsürə əlavə olunub yeni söz əmələ gətirmir. Burada sintaktik üsulla sözdüzəltmə istisnadır. Yəni ingilis dilində də iki və daha artıq kök, yaxud kök və əsas bir-biri ilə birləşib yeni sözlər yaradır.

Məişət leksikasına aid düzəltmə quruluşlu leksik vahidlər aşağıdakı affiksəl morfemlərin söz köklərinə artırılması yolu ilə əmələ gəlir.

1) Morfoloji yolla (adlardan) ad düzəldən şəkilçilər iki yerə ayrılır:

a) adlardan ad düzəldənlər

a) adlardan ad düzəldənlərə *juicer* sözündə *juice* – şirə, *er* – sözdüzəltmə şəkilçisi, *rounders* sözündə *round* – yumru, *er* – sözdüzəltmə şəkilçisi, *s* – cəm şəkilçisi, *loafer* sözündə *loaf* – çörək, *er* – sözdüzəltmə şəkilçisi, *hammer* sözündə *ham* – mal əti, *m* qoşalaşır, *er* – sözdüzəltmə şəkilçisi, *r*

b) fellərdən ad düzəldənlər

Adlardan ad düzəldən şəkilçilərlə məişət sözləri yarandığı kimi, fellərdən ad düzəldən şəkilçilərlə də belə leksik vahidlər əmələ gəlir. Fellərdən ad düzəldənlərə *slipper* sözündə *slip* – sürüşmək, *p* qoşalaşır, *er* – sözdüzəltmə şəkilçisi, *fryer* sözündə *fry* – qızartmaq, *er* – sözdüzəltmə şəkilçisi, *opener* sözündə *open* – açmaq, *er* – sözdüzəltmə şəkilçisi, *peeler* sözündə *peel* – soymaq, *er* – sözdüzəltmə şəkilçisi

Ümumiyyətlə, termin (o cümlədən, məişət leksikası – A.Y.) yaradıcılığında morfoloji üsul məhsuldar xarakter daşıyır. Bu işə elmin inkişafı ilə əlaqədar yaranmış anlayışların yeni terminlərlə ifadə edilməsi zərurətindən, alınma söz əvəzinə dilin öz qanunları əsasında yeni vahidlərin düzəldilməsi meylindən irəli gəlir.²

3. *İngilis dilində mürəkkəb tərkibli məişət sözlər də işlənir.* Belə sözlərin komponentləri arasında, adətən, tabəsizlik əlaqələri olur.

Mürəkkəb sözlər arasında bitişik və defis ilə yazılan sözlər var. Bitişik yazılan mürəkkəb sözlər *corkscrew*, *cupboard*, *sundress*, *overcoat*,

¹ Əsgərov M. B. Dilin psixolinqvistik mahiyyəti “tədqiqlər”. Bakı: AMEA Fizuli adına Dilçilik İnstitutunun nəşri, 2004, s. 61.

² Sadiqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002, s. 76.

horseshoe, bridegroom, bridesmaid, screwdriver və s. sözləri misal gətirmək olar.

Defislə yazılan mürəkkəb sözlərə *tea-spoon, table-spoon, tin-opener, egg-cup, tea-pot, tea-towel, fridge-freezer* və s. sözləri misal göstərmək olar.

Mürəkkəb tərkibli məişət sözlərinə, həmçinin söz birləşmələri də daxildir. Söz birləşmələrinə *cocktail dress, smoking jacket, wooden spoon, frying pan, coffee machine* və s.

Adından göründüyü kimi, burada ən azı iki leksik vahid söz yaradıcılığında iştirak edir. Sintaktik üsulla mürəkkəb isimlər meydana gəlir. Sintaktik üsulla mürəkkəb sözlərin komponentləri arasında tabesizlik və tabelilik əlaqələrindən biri özünü göstərir. Deməli, mürəkkəb sözlər sintaktik yolla həm tabesizlik, həm də tabelilik əlaqəsi əsasında əmələ gəlir.

Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, sintaktik üsulla söz yaradıcılığı dedikdə, daha çox mürəkkəb sözlərin yaranması başa düşülür. Lakin terminlərin (o cümlədən də, məişət leksikasının – A.Y.) sintaktik üsulla formalaşması zamanı mürəkkəb sözlərdən daha çox söz birləşmələrinə müraciət olunur.¹ Bu barədə L.Blumfildin olduqca dəyərli fikirləri diqqəti cəlb edir: “Mürəkkəb sözləri fərqləndirən qrammatik xüsusiyyətlər müxtəlifdir və hətta bəzi dillərdə bu qəbildən olan formalar, ümumiyyətlə, yoxdur. Söz və söyləm arasında dərəcələnmə olduqca çox ola bilər: əksərən onlar arasında kəskin fərq qoymaq mümkün deyildir. Mürəkkəb sözlər sinfinə ayırd etdiyimiz formalar elə xüsusiyyətlərə malikdir ki, onlar aid olduqları dillərdə söyləmlərlə müqayisədə tək sözlər kimi xarakterizə edilir”.² Sintaktik üsulla mürəkkəb isimlər meydana gəlir. Sintaktik yolla yaranan məişət leksikasına söz birləşmələrini də daxil etmək istərdik. Söz birləşmələrinə *cocktail dress, evening dress, fancy dress, dinner jacket, donkey jacket, smoking jacket, flak jacket, life jacket, duffel coat, frock coat, house coat, bow tie, neck tie, crop top, trousers suit, court shoe, lace up, top hat, cloth cap*,

Yeni yaranmış anlayışın ifadəsi üçün, ilk növbədə, dildə onun mənasını dəqiq ifadə edə biləcək söz və ya söz birləşməsi axtarılır. Optimal, qənaətedici qarşılıq tapılmadıqda sanki həmin terminin surəti çıxarılıb dilə gətirilir. Surətçixartma hərfi mənada başa düşülməməlidir. Başqa dildə olan terminin strukturunu saxlamaqla onu obyekt dilin sözləri və qrammatik

¹ Qasimov İ. Azərbaycan terminologiyası. Bakı: Mütərcim, 2007, s. 152.

² Blumfild L. Dil. Bakı: Prestij çap evi, 2013, s. 219.

vasitələri ilə əvəz etmə prosesi gedir. Bu proses kalka adlanır. Nüvəsində eyni bir sözün durduğu çoxlu sayda terminlər struktur formaları əsasən saxlanılmaqla sanki bir dildən başqa dilə hərfi tərcümə olunur və həmin dillərin terminoloji sistemində öz yerlərini tutur. Əlbəttə, bu cəhət yalnız nüvəsində eyni söz olan terminlərə aid deyildir. A. Reformatski bu cür söz yaradıcılığından bəhs edərkən, göstərir ki, bu, “sözün hissələr üzrə tərcümə edilib, sonra həmin hissələrin mexaniki birləşdirilməsidir.”¹

Bu üsul kalka üsulu adlandırılır. Elmi ədəbiyyatda kalkaların müxtəlif növlərindən bəhs olunur. Bunların arasında leksik, semantik və sintaktik kalka növlərinin adları daha çox çəkilir. X. Quliyeva kalkaların üç növünü 1) leksik (morfoloji); 2) sintaktik; 3) leksik-semantik növlərini göstərməklə yanaşı, kalka növləri haqqında bir çox fikirlərə münasibət bildirmiş, bu məsələdə yekdil fikrin olmadığını söyləmişdir.²

Bir dilin söz, söz birləşməsi, sintaktik konstruksiyanın üsurləri başqa dilin müvafiq üsurləri ilə əvəz edilir. Bu baxımdan kalka hərfi tərcüməyə oxşayır. “Burada anlayış, söz milli olur. Yəni başqa xalqdan gəlmiş anlayışı ifadə etmək üçün milli bazasından istifadə edilir”.³ “Hərfi tərcümə vasitəsilə sözlər yaradılmasına kalka yolu ilə söz yaradıcılığı deyilir”.⁴ Milli bazadan istifadə etmək terminin kalka olduğu dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər və bu dilin sözdüzəldici qrammatik vasitələrindən bəhrələnməyi nəzərdə tutur.

Leksik kalka söz səviyyəsində gedir. Bu zaman başqa dildəki termin dilin öz sözü ilə əvəzlənir. Lakin burada onu da demək lazımdır ki, kalka zamanı sintaktik birləşmələrin hissələri ayrı-ayrılıqda kalka edilir və sonra birləşdirilir. Qeyd olunan cəhət sintaktik kalka prosesinin özündə leksik kalkadan istifadə olunmasını təsdiqləyir.

İngilis dilində kalka üsulu ilə yaranan sözlərə yemək adlarını daxil etmək olar. Bunlar *Roast Beef*, *Yorkshire pudding*, *Bubble and Squeak*, *Toad-in-the-Hole*, *Fish and Chips*, *Chicken Tikka Masala*, *Shepherd's pie*, *Lancashire hotpot*, *Irish stew*, *Haggis*, *Neeps*, *Bannock*, *Stovis*, *Hotch-Potch*, *Black bun*, *Calcannon*, *Welsh rarebit*, *Bara Brith*, *Laverbred*,

¹Реформатский А.А. Лингвистика и полиграфия // Письменность и революция. М.- СПб.: 2005, s. 117.

² Quliyeva X. Rus dilindən Azərbaycan dilinə kalkaetmə yolları. Bakı: Nafta-Press, 2007, s. 45.

³ Rəcəbli Ə. “Dilçiliyə giriş” kursundan mühazirə mətnləri. Bakı: Nurlan, 2008, s. 294.

⁴ Rəcəbli Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı: Nurlan, 2003, s. 83.

Spotted Dick, Cornish pasty sözləridir.

Dissertasiyanın *Nəticə* hissəsində tədqiqat işinin əsas məzmunundan, eləcə də araşdırmalardan irəli gələn elmi qənaətlər ümumiləşdirilmişdir.

İngilis dilində məişət leksikası, xüsusən yemək və geyim adları, dilin ən qədim laylarındanır və o, yüzilliklər boyu, ingilis xalqının formalaşmasından indiyədək formalaşmış və zənginləşmişdir.

İngilis dilinin məişət leksikası, əsasən, anqlo-sakson ingilislərin, habelə kelt valların (uelslilərin), şotlandların və irlandların məişət leksikası əsasında inkişaf etmişdir.

Məişət leksikasına daxil olan leksik vahidlərin bir qismini dialektizmlər təşkil edir. Məişət leksikası uzun müddətli tarixi inkişafın məhsulu olduğundan onda müasir dövr üçün arxaizmlərə də rast gəlmək olar.

Məişət leksikasına daxil olan sözlər, terminlər kimi, konkret əşya və hadisələrin, əmək və s. proseslərinin adlarını ifadə edir. Bu sözlər konkret mənaya malik olduğu üçün mücərrəd mənalı sözlərdən fərqlənir; məişət leksikası sözlərində çoxmənalılıq yoxdur.

Məişət leksikasına daxil olan sözlər realilərin adlarını ifadə etdiyi üçün ən az dəyişən leksik vahidlərdir; məişət leksikasına daxil olan sözlər yalnız realilərlə birgə dildə təzahür edir və reali ilə birgə istifadədən çıxı bilər.

Təhlil edilən tematik qruplar sözlərin daxili sistem mütəşəkkilliyidir, yəni leksik-semantik birləşmələr üçün səciyyəvi olan xalis dil əlamətlərinə (polisemiya və omonimiya əlamətlərinə, habelə hiponomik, sinonimik və antonimik cərgələrə, sözyaratma və sintaqmatik münasibətlərin vəhdəti) malikdir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin çap olunmuş aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. İngilis dilində emotiv cümlələrin struktur təhlili modelləri // Dil və ədəbiyyat. Bakı: BDU, 2005, № 6 (48), s. 43-46
2. Emotiv cümlələrin sintaktik-semantik təsnifatı // Elmi axtarışlar. Bakı: SƏDA, 2005, № XVII, s. 32-36
3. Müasir İngilis dilində məişət leksikasının əlamətləri və təsnifatı / Ümummilli lider Heydər Əliyevin Sərəncamı ilə Ali məktəbimizə Universitet statusu verilməsinin 10 illiyinə həsr olunmuş Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri III Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı: ADU, 2010, s. 79-81
4. Intercultural dialogue through TEFL / Mədəniyyətlərarası dialoq: Linqvistik, Pedaqoji və Ədəbi Aspektlər. Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Bakı: ADU, 2010, s. 327
5. Müasir İngilis dilində məişət leksikasının struktur təhlili / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri IV Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı: ADU, 2011, s. 8
6. İngilis dilinin məişət leksikasında söz yaradıcılığı / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri V Respublika Elmi-praktik Konfransının materialları. Bakı: ADU, 2012, s. 6-10
7. İngiliscə-Azərbaycanca lüğət. Bakı: "KM" mətbəəsi, Adiloğlu MMC, 2012, 1359 s.
8. Coğrafi adların İngiliscə-Azərbaycanca müxtəsər ensiklopedik lüğəti. Bakı: Çıraq, 2014, 717 s.
9. Features of Household Lexics, Their Characteristics and Structural Analysis in the Modern English Language // Advances in Language and Literary Studies. V. 5, Australian International Academic Centre. Australia, April 2014, № 2, pp. 103-107
10. Принципы исследования и способы образования бытовой лексики в английском языке // Полтавський Національний Педагогічний Університет імені В.Г.Короленка. Філологічні науки. Збірник наукових праць. Випуск 21, Полтава, 2015, стр.108-117
11. Мəişət leksikasının yaranma üsulları. // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2015, № 5, s. 214-218

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ БЫТОВОЙ ЛЕКСИКИ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Диссертация состоит из введения, 3-х глав, заключения и списка использованной литературы.

В диссертации, представленной к защите бытовая лексика английского языка, номинация названий одежд, народной медицины и названия растений, домашних животных, обычаев и других культурологических номинаций представлены как результаты сравнительно-исторических, структурно-семантических и лингвокультурологических исследований.

Во введении обосновывается актуальность темы диссертации, даются сведения о научной новизне, об объекте и предмете, о целях и задачах, о практической и теоретической значимости исследовательской работы, об апробации и структуре диссертации, формулируются основные пункты.

Первая глава диссертации называется «Названия блюд, одежд и бытовых предметов в английском языке и их семантические особенности» и она делится на четыре подглавы. Здесь исследуются семантические особенности бытовой лексики и принципы ее исследования: слова, выражающие названия одежд и их семантика, названия блюд и напитков и их семантические особенности, названия бытовых предметов.

Во второй главе исследуется лексика народной медицины, семантические особенности названий домашних животных и птиц, обрядовых и ритуальных реалий.

В третьей главе дается структурный анализ бытовой лексики, которая формировалась лексическим, морфологическим, синтаксическим способом словообразования и с помощью кальки.

Материалом исследования послужили более 1000 лексических единиц - бытовых терминов. Их структурно-семантическая эволюция и историческое развитие анализируется на основе богатых языковых фактов.

В *Заключении* представлены основные выводы и обобщения, вытекающие из содержания диссертации.

STRUCTURAL-SEMANTIC ANALYSIS OF LEXICS OF EVERYDAY ENGLISH

Summary

The thesis consists of an introduction, 3 chapters, a conclusion and the list of literature.

The thesis, which is introduced to the support, embraces culinary lexics, nomination of birds and the objects of wear, lexics of folk medicine, names of plants, nomination of domestic animals, lexics of customs and traditions, and other culturelogical nominations which are introduced as a result of comparative - historical, structural-semantic and linguocultural investigations.

In the “introduction” of the thesis the urgency of the theme is substantiated, information on the object and subject, aims and objectives, theoretical and practical significance is given, the main considerations which are put forth for the support are formulated, information on the approbation and on the structure of the thesis is introduced.

The I chapter of the thesis is called “The names of wear, names of objects of everyday use in English and their semantic features” and is introduced under 4 subtitles. Herein the principles of the names of objects of everyday use in English, words denoting the names of wear, food and drink, their semantics features are studied, investigation of the names of customs and traditions is carried out.

In the II chapter lexics of folk medicine, names of domestic birds and animals and their semantic features, investigation of the name of customs and traditions is carried out in the thesis.

In the third chapter of the thesis the structural analysis of lexics of everyday English is introduced, information on the ways of formation of the lexics of everyday English is given, semantic features of lexics of everyday English, formed by the lexical, morphological, syntactic means, and by the way of loan translation are investigated.

In the research work more than 1000 lexical units have been used, analysis on the terms of lexics of everyday English has been carried out, their historical way of development, structural-semantic evaluation have been analysed on the ground of rich language facts.

In the “Conclusion” the main results obtained in the process of investigation are generalized.

Çapa imzalanıb: 16.11.2015
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

“Mütərcim” Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

АЙГЮН НАТИГ ГЫЗЫ ЮСИФОВА

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ БЫТОВОЙ
ЛЕКСИКИ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

5708.01 – Германские языки

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2015